

Ivo Paić

Ruža i križ

Ogledi o ideologijskom usmrćivanju jezika i čovjeka

Alinea, Zagreb, 1991.

Ogledi o ideologijskom usmrćivanju jezika i čovjeka - tek podnaslov, previše nenametljivo (i ne na oмотu knjige) upućuje jasno da se radi o - »ideologijskom logocidu, psihocidu i homicidu«. Upoznavanje teksta knjige i provjera bogatog simboličkog značenja *ruže* i *križa* u rječnicima simbola pokazuju prikladnost naslova. Ruža ovdje simbolizira svijest, a križ je prisutan u dva simbolička značenja: razapinjanje svijesti u ideološkom sustavu te nužni križni put svijesti na putu do samooslobađanja. Aspekti su vrlo raznoliki, a literatura to najbolje pokazuje - ona je filozofska, antropološka, književno-teorijska, semiološka, jezikoslovna, filološka, psihijatrijska, hermeneutičko-retorička i politološka. Najprije, s aspekta teorije igre, teorije teksta i naratologije autor razmatra točku diskontinuiteta, prekid, koji dovodi na vidjelo dramatičan odnos dijelova ideologijom pocijepane svijesti. S aspekta psihijatrije razmatra odnos dviju svijesti, koji imenuje dramom i dramatizirano predstavlja: ideologijom udvojena svijest nastupa kao dvije osobe/likovi u drami (Užasnuto Mi i Smjelo Mi). Ostale sastavnice ove drame su nepovoljan događaj (prekid neupitnog odvijanja ideologijskog sustava) i širi kontekst ideologiziranog društva - s razorenim jezikom-govorom, ma kako uznapredovala logoreja. Dalje autor razmatra razlike i veze između mitskog, religijskog i ideologijskog, razne tipove autoriteta (Učitelj-posrednik, Veliki Inkvizitor, Veliki Brat) te ulogu jezika-govora u ideologizaciji. Svoja teorijska razmatranja oprimjeruje, što olakšava shvaćanje problema i čitaoca dodatno veže uz knjigu. Tako analizira slučaj izгона člana grupe (ekskomunikacija, našim doskorašnjim političkim žargonom - diferencijacija), igranje razgovora - raspravu dvaju redovnika iz Ecova romana *Ime ruže* o tome da li se Isus smijao, a za naše prilike svakako je najzanimljivija analiza nacionalističke ideologije - na primjeru Vuka Stefanovića Karadžića, posebno njegova teksta »Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona« (Beč, 1849).

Temeljna analogija ove knjige glasi: *svijet/ideologijski sustav je tekst*. (Tertium comparationis: prostor-vremenska ograničenost sustava-igre-priče/teksta, obrednost, ceremonijalnost, »osebujan semantički proces providen nekakvim planom, implicirana/skrivena retorička struktura«.) Jezik je neizbježan: i kad govorimo o jeziku,

mi smo u jeziku; svijet je tvorevina subjekta i jezika, kao-da svijet. Svijest i svijet doduše ne moraju nužno biti ideologizirani, iako se u tome kao-da već mogu nazrijeti mogući začeci vladavine ideologijskoga. Analogija se nastavlja s tematiziranjem *prekida*. Tema prekida donekle duguje Camusovoj temi apsurda: prekid tijekom svakodnevnog događanja osviješćuje besmisao truda i u svijest se uvlači pitanje »Čemu sve to?«. Prekid o kojem govori Paić jest »raspuklina u tijelu društva«, »rasparana mreža ideologijskog sustava«, mjesto prekida zbog neočekivanog nepovoljnog događaja, koji izlazi iz sustava-igre-priče (provala/proboj/izboj »svega toga«) - gomilanje događaja koji upućuju na raspad poretka/sustava/zajednice, primjerice gomilanje nesreća, narkomanije, kriminala i sl. Prekid igre ili priče = diskontinuitet u ideologijskom sustavu ili ideologijom održavanoj zajednici, prekid ideologijski podrazumijevanog zajedništva; mjesto u trajanju sustava kad se *proturječja* više ne mogu sakriti te zahtijevaju objašnjavanje; mjesto za *pitanje*, čuđenje, nesigurnost i strah. Prekid se može izbjeći promjenom pravila, ako su svijesti koje igraju dovoljno stvaralачke/maštovite, pa uspostave svjesni kao-da odnos, ali ako nisu, to jest ako su ideologijskim radom onesposobljene, nastaje definitivan komunikacijski prekid. Tu je razlika između nesvjesnog kao-da viđenja ideologizirane svijesti i svjesnog, igračkog kao-da viđenja maštovite svijesti (primjerice u »epišahu«, nastavku igre s dogovoreno drukčijim pravilima - kako bi se igra uopće mogla nastaviti).

Iako na više mjesta razmatra opreku dijalog-monolog i uopće se neprestano kreće i u području teorije govorništa (jer radi se o zajednici i svijestima koje se održavaju jezikom-govorom), autor ne obraduje temu s tog aspekta. Prigovor vrijedi tim više što temeljna metafora teksta proizlazi iz retoričkog (antiplatonovskog) viđenja odnosa čovjeka i svijeta te što u središte zanimanja za taj odnos postavlja govor. Zato treba uputiti da je prekid također mjesto/prilika za *retoriku*: potreba za identifikacijom i obrazloženjem mjesta prekida, pitanje-odgovor, razna viđenja situacije, prilika za razgovor i nagovor te konačno - odlučivanje. Dvije su riječi koje baštinimo iz antike ključne za razumijevanje važnosti retorike u prekidu: *krisis* (izvorno: raspra) i *stasis* (točka zaustavljenog kretanja). Okolnosti za retoriku su dakle događaji koji zajednici prijete krizom i koji provociraju javni govor oko točke mirovanja i napetosti (*stasis*) u kojoj se sukobljavaju razna viđenja situacije i argumenti, te iz koje se pokreće nagovor prema određenim poželjnim odlukama. Druge okolnosti navodi na raznim mjestima u knjizi i autor: otvorenost, opažanje drugoga kao drugoga sebe; međusobno uvažavanje; svijesti sačuvane od ideologijskog onesposobljavanja, učenje/obrazovanje/kretanje svijesti - oblikovanje;

osvješćivanje potrebe semantičkog reza kao preduvjeta razgovora.

Prekid/diskontinuitet/križa u sustavu praćen je raslojavanjem (udvajanjem) svijesti - rez/raspuklina u sustavu odgovara razmicanju slojeva svijesti u »dva bloka teško probojnih ovojnica«. Prve, refleksne reakcije svijesti jesu čuđenje i posezanje za objašnjenjem ili isprikom. Dva tipa svijesti reagiraju različito, jer to su svijesti s dva koda, s dva tipa pamćenja-zaboravljanja, pa prema tome i s dva sustava očekivanja. Zato između njih raste napetost i međusoban strah, zatvorene su u sebe i ne žele riskirati/mijenjati »ograničeno zadovoljenje« priljubljenosti uz kakav-takav poredak za avanturu oslobađanja. *užasnutaskandalizirana svijest* je onesposobljena svijest, ne razumije o čemu se radi, traži objašnjenje. Ideologijsko igranje sustava ona nije promatrala nimalo kritički, pa je mislila da je sve bilo u redu, neupitno, sve do kritičnog trenutka bila je potpuno spokojna; to je svijest koja ne misli, koja još uvijek sudjeluje u sustavu-igranju-priči, *minu*, pasivna svijest. *Smjela svijest* se kreće po granicama sustava, pred izlaskom, a još unutra; objašnjava prekid tako što mu odriče neobičnost. Smjela svijest je aktivna (rekao bih i - retorička), ima nekakvo viđenje/objašnjenje, ima nekakav interes i namjeru, ukratko: ima što reći (obično svijest pisca, govornika, koji se poduhvaća tumačenja situacije), nagovara na drukčije viđenje situacije - kao da je skandalizirajući događaj zapravo logičan/očekivan nastavak onoga što se i prije događalo, samo se većina pretvarala da to ne vidi. Nalazeći vezu/kontinuitet između bilosti i sadašnjosti, čuva logocentrički sustav. Njezino je obrazloženje da u osnovi još uvijek djeluje isto središte, pa nema razloga za paniku: smjela je svijest smirujuća. Aktivna i retorička je jer teži uklanjanju razlika u viđenju stvarnosti - nagovara užasnutu svijest da u skandalizirajućem prepoznata nešto od onoga što je već bilo.

Knjiga upućuje na više *obilježja vladavine ideologijskoga*. Izvor i pretpostavka ideologizacije jest *mitologičnost*. Mit i ideologija nisu isto: mit je izvorište, ali tek preradivanjem tog izvornog materijala nastaje ideosfera. Razvoj od mitološke svijesti k potpunoj vladavini ideologije ide prema samoukidanju ideologa: za mitsku zajednicu ideolozi su potrebni jer još uvijek postoji napetost između svijeta *da* i svijeta *kao da* - postoji dakle potreba za (do)kazivanjem, nagovaranjem. U potpunoj vlasti ideologije vlada potpuna muklina, više nikoga nije potrebno usmjeravati, sva se viđenja poklapaju - (na)govor postaje nepotreban, pa time i ideolozi. Prepoznajemo zatim dvije vrste *obezličavanja* - »njegovanje« bezličnog »Se« (Heidegger), odnosno »kaj-bu-bu« svijesti (Krlježa) i pretvaranje lica u ne-lice (izgon člana, navodnog izdajice iz grupe). *Autoritarnost* se ostvaruje s pomoću teksta i njegova koda (primjerice, Karadžićevo iz-

laganje neutemeljenih teza kvaziznanstvenim jezikom), te s pomoću povlaštenog tumača - posrednika/učitelja/ciničnog silnika/psihocičnog ideologa. Autor razlikuje nekoliko tipova autoriteta (posredništava između ideja i stvarnosti): Prorok - pozvani glasnik, onaj koji govori u ime drugoga (Boga), prenosilac autoriteta. Veliki Brat (Orwellova 1984) - samoobeznani autoritet, krajnji slučaj, kad je vladavina ideologijskog toliko uspjela da vrhovni ideolog više nije potreban. (Žrtva Velikog Brata je savršeno obrađena, potpuno poražena žrtva: potpuno uvjerena u svoju krivicu i ispravnost poretka.) Učitelj (Staljin) - autoritet koji se preobražava od posrednika do središnjeg autoriteta, preobražavajući i izvornu priču (arhetip) u tip, a zatim u antitip: marksizam -> marksizam-lenjinizam -> staljinizam. Posrednik sve manje posreduje, a sve više se poziva na sebe. Paić to zove postupkom teorifikacije: najprije je povlašten tumač Marxova nauka, a kasnije malo-pomalo, kako gomila vlastite tekstove, stvara svoju teoriju te se na kraju osjeća obaveznim pozivati se na nju. Staljinova žrtva nije potpuno poražena, jer dvoji: zna da je nevinna, ali se ipak osjeća krivom (određena nevinost i neodređena-nejasna »objektivna« ili sistemska krivica), dakle još se opire. Veliki inkvizitor kao cinički obraćenik maskiran autoritetom izvorne ideologije: sljedbenik-posrednik u ulozi vrhovnog autoriteta - s pomoću strahovlade spreman je uništiti prvotni izvor svoga autoriteta - prvotna priča potrebna; osjećaj bezgranične moći dopušta cinizam.

Posebnu pažnju autor posvećuje ulozi jezika-govora ideologizacije. Po stadijima ideologizacije zajednice prati ukrućivanje njezina govornog izraza u sredstvo zatvaranja zajednice i svijesti njezinih članova, u znak pripadnosti. To je *govor razdvajanja-spajanja*. Već je u temelju mita obrat, koji je izrazito obilježje ideološkog govora: mitska priča ne odgovara na postavljeno pitanje, nego na neko koje zadovoljava trenutne potrebe - opisuju stvarnost ne tako da se odgovori na pitanje o njezinu svojstvu, nego o njezinu porijeklu. Meletinski je primijetio da je mitu svojstvena logika binarnih opozicija, sistematizacija antinomija što ih prevladava s pomoću medijatora, koji simbolički spajaju obilježja pojmova. Ideologizirajućem govoru ili govoru ideologiziranih svojstveno je neprestano obrtanje (nedosljednost), prijelaznost svijesti, obigravanje oko granica međusobno isključivih kategorija, miješanje kategorija i načela, cinično izmišljanje korisnih etimologija (Karadžićevo: zabuna -> Bunjevci; šaka -> šakci -> Šokci), »diktatura i«. Svijest situaciju vidi i *da jest i kao da jest*. Između *da* i *kao da* stalno se umeće »i« - umnožitelj sveza, vezivno tkivo goleme konstrukcije svijeta-teksta. Svijest odustaje od odrešitog prihvaćanja ili odbijanja, dakle od odnosa koji se gramatički označuje s

»ili«, obilno upotrebljava »i« i stvara »dvojbene lelujave tvorbe«, s pomoću kojih je olakšano podnošenje krize i produžen ostanak u sustavu. »I« je i sastavnina i sastavljač igre-priče-sustava. Svijest dakle kriznu situaciju i vidi i ne vidi, ujedno i prihvaća kao stvarnost i odbija prihvatiti jer joj takva stvarnost ruši dotad neupitni (i zato ugodan) poredak stvari; ukratko, svijest je primorana da situaciju podnosi, pa nastoji pronaći načine da si to podnošenje olakša.

No idealni doseg vladavine ideologijskoga nije nekakav govor, nego - *muklina*. Muklina nije šutnja (onoga koji bi imao što reći, koji može govoriti, ali je slobodno izabrao da neće), nego ne-govor onoga koji je ideologijom prepariran tako da nema nikakvih drugih potreba nego za zadovoljenjem nagnuća, koji se prepustio vođenju društvenih i prirodnih refleksa, koji je izbijeljen kao list papira i tako pripremljen za upisivanje ideologiji pogodnih sadržaja, biće koje je raspoloživo *trenutnim* potrebama ideologije, dakle - politike temeljene na moći. (Prototip je Winston Smith u Orwellovoj 1984, u završnoj fazi obrade.) Odatle tolika nesvjesnost i zaborav smisla govora, spremnost na upotrebu kategorijalnih mješavina - oksimorona, obrata i proturječja. (Na pročelju ministarstava u 1984. može se napisati bilo što jer je razaranje uma i govora jezikom toliko uznapredovalo da su sveze između označitelja i označenog sasvim tanke.) Dok bismo za šutnju mogli reći da je proizvodna, za muklinu se to ne bi moglo reći. Ideologizirani um ne proizvodi, on reproducira ideološke odnose, on je ideologijski uslužan. Sredstvo za postizanje mukline je - paradoksalno - jezik: ideološki jezik-govor koji onemogućuje osobnostima da se izražavaju (glavno obilježje *novogovora* jest da onemogućuje stvaralačko mišljenje). S pomoću jezika postiže se *ideosfera* - konstrukcija ideja koja radi na prilagođavanju stvarnosti sebi. Jezik i govor se razdvajaju, jezik se oslobađa govora tako da bi njime ovladao, i razorio govor kao temelj jezika, tako da govornik govori jezik. Radi se o ponešto drugačije protumačenom nego kod Paića Heideggerovu »Die Sprache spricht«: ne »izrečenost govora jest jezik«, nego *jezik vlada govorom* (govornikom). Na ovaj smisao upućuje Adornov *Žargon autentičnosti*, djelomično i Barthesovo *Pismo* (l'écriture), a i sam sam u svojim tekstovima govor koji prvenstveno predstavlja govornika kao pripadnika, te umjesto njegova pojedinačnog mišljenja izražava samo opća mjesta - jezične oblike, nazvao *žargon i jezikovanje*. Cilj je totalitarizma vladavina jezika nad govorom, idealni red kao muklina, ne postojanje višeglasja, sigurnost da se neće pojaviti neka subverzivna riječ ili nagovor na što drugo. Odatle totalna *odsutnost (zabranjenost) retorike* u totalitarnom sustavu.

Paićeva briga za vlastiti izraz najbolji je pokazatelj čitatelju da je njegova težnja za

oslobađanjem svijesti ozbiljna. Čitatelj će zapaziti čistoću hrvatskog izraza, ali čini mi se važnijim da zapazi i novačenje u leksiku, pažljivo odvagivanje sličnoznačnica, poman odabir riječi te uspješne metafore. Evo primjera: *bilost* = ono što je bilo, a zapamćeno, *odjelovljena* moć; riječi koje svojim oblikom podupiru pežorativno značenje: *stvorevina* vladavine ideologijskog, *jamčevina*, *teorifikacija* (Staljinov postupak pretvaranja izvornog ideološkog teksta u vlastitu teoriju te sebe od pukog posrednika, ovlaštenog tumača-učitelja u vrhovnog ideologa). Autor pažljivo odvaguje izraze, primjerice: *mržnja-omraza-mržost*, *muk-muklina*. *Velikim lokotom zaključan Karadžićev* »Kovčević« odlična je dosjetka i metafora zatvorenosti ideološkog sustava-teksta za drugo/nekorisno/nepodobno.

Ivan Ivas